

Г. СМАҒҰЛОВА

ҚАЗАҚ ФРАЗЕОЛОГИЯСЫНЫң ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМИ ПАРАДИГМАЛАРЫ

(әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университет, Алматы қ.)

Атапған мақаланың мақсаты – қазақ ұлттының бага жетпес рухани құндылықтарының бірі тұрақты тіркестер – фразеологизмдердің қазіргі ғылыми зерттеу нысанындағы парадигмаларын анықтау және ғылыми нәтижелерін талдау.

«Ғылыми парадигма» ұғымының семантикалық диапазоны лингвистикалық зерттеулер мен қазіргі тілдің ғылыми сипатын да қамтиды. «Ғылыми парадигма» ұғымын ғылыми айналымға американдық тарихшы Томас Кун енгізген. Ол өзінің «Ғылыми революция құрылымы» (The Structure of Scientific Revolutions. 1962. Chicago / Ауд. И. Налетов. М., 1975, 2009) деген еңбегінде ғылым мен қоғамның тарихи дамуындағы өзара терең байланысын қарастырады. Т. Кун «ғылыми бірлестік» деген түсінікті ғылыми қызметтің логикалық субъектісі деп тұжырым жасаған. Т. Кун айтқан «ғылыми бірлестік» зерттеуші дәлелсіз қабылдайтын бірыңғай стандарттар жүйесі – парадигмалардан тұрады.

Парадигма дегеніміз – ғылыми бірлестіктердің мүшелері мақұлдаған ғылыми жетістіктері және ғылыми проблеманың қойылуы мен оларды шешудің жолдары. Парадигмаларға зандар, теориялар, қолдану тәсілдері, қажетті жабдықтар жатады. Ғылыми бірлестіктің белгілеріне концептуалды модельдер, жалпы тұжырымдар, құнды мақсаттар, шешімдер, белгілі бір проблемалар мен міндеттерді шешудің үлгілері енеді. Кунның айтуы бойынша, «бұл – дәстүр ретінде ғылымға келудің, менгерудің ғылымның өмір сүруі және ғалымдардың бір арнадағы парадигмада жұмыс істеуі. Олар бұрынғы білімді кеңейтіп, терендедетеді, жана теорияларды жасамайды» [Кун, 1977: 31]. Сондықтан болар, гуманитарлық ғылым саласында кейде «бұл бұрын да айтылған мәселе еді ғой, мұның несі жаңаңың» деген ойлар ара-тұра айтылып жатады. Алайда «бұрынғы білімді кеңейтіп, терендеду» қазақ тіл білімінде соншалықты маңызды екендігін айта кету керек. Бұл ретте қазақ фразеологиясы туралы, оның қазіргі ғылыми парадигмалары қандай деген сауалға жауап ғылыми өзектілігі жоғары тақырыптардың бірі.

Қазақ фразеологиясы – қазақ тіл білімінде өзіндік зерттеу нысаны айқындалған, дербес ғылыми салаға айналған пән. Фразеологиялық зерттеулер әр жылдары түрлі ғылыми зерттеу тақырыптарының нысаны ретінде жан-жақты қарастырылып келеді. Демек фразеологиялық зерттеулер қай кезде болмасын, мейлі өткен ғасырдағы, мейлі қазіргі ізденістер болсын қандай бағытта, қандай деңгейде екендігін ғылыми сарапқа салудың қажеттігі бар.

Кез келген ғылыми пәннің ұғымдық-терминологиялық аппаратын мөлшерлеп білуге болады. Алайда оның ғылыми зерттеу мәселелерін соңына дейін толық танып білдік деуге болмайды. Бұл мәселе қазақ фразеологиясына да қатысты. Фразеология теориясының осы күнге дейін жеткен жетістіктері соншалықты ауқымды болғанымен, ғылыми жаңа көзқарас пен жана парадигмалық зерттеулер қазір де фразеологизмдерді басқа қырынан зерттеудің ғылыми өзектілігін айқындаі түсті. Осыған орай қазақ тіліндегі фразеологизмдерді зерттеудің теориялық әдіснамалары бағынша полипарадигматикалық сипатқа ие болды.

Қазіргі кезде түрлі мәдениеттер диалогы әр ұлттың өзіндік ерекшеліктерін тек тілдік бірліктер арқылы жай сипаттауды ғана емес, олардың этномәдени танымын нақты адамдық фактор аркылы «сөйлеуін» қажет етеді.

Бұл ретте когнитивтік фразеологияның рөлі ерекше болмақ.

XX ғасырда қалыптасқан дәстүрлі құрылымдық иманентті тіл біліміне когнитивтік лингвистиканың бірінші орынға адамдық факторды шығаруы, ендігі жерде адам танымын аттап өтө алмайтын «тілді адаммен бірге» қарастыруды басты ғылыми бағыт етіп қойды.

Кезінде «Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілөрі» туралы зерттеуімізде (1998) біз өз тарапымыздан бұл мәселеге азды-көпті пікір білдіргеміз. Мәселен, халық рухы қашанда өз ұлттының тілінен көрініс табады. Ал этнотілдік ерекшеліктердің басты көрсеткіші – фразеологизмдер. Себебі мұнда ұлттың тұрмыс тіршілігі, тұтастай өмір сүру мәдениеті

сипатталады. Фразеологизмдер сейлеу және жазба тілде бағалауыштық қызметімен ерекшеленіп, өзіндік бейнелі, эмоционалды-экспрессивті жағынан айтушы мен тыңдаушы арасында жай хабарласу, ойды көркем жеткізу ғана құралы емес, түрлі сезімдік жақтарына әсер ету мүмкіндігіне ие болатын ментальдық бірліктер ретінде танылады деген тұжырым жасалған [Смағұлова, 1998].

Алғаш рет фразеологизмдердің мұндай ерекше қасиетіне қазақ тіл білімінде академик I. Кеңесбаев назар аударған. «Қазақ тілінің идиомдары мен фразалары» (Халық мұғалімі, 1946, № 1-2, 39-42 б., № 3-4, 42-50 б.); және орыс тілінде жарық көрген «О некоторых фразеологизмах в казахском языке» (Изв. АН КазССР, № 135. Сер. филолог. и искусствовед., вып. 1-2. Алма-Ата, 1954. С. 6-27) деген мақалаларынан басталған ғылыми зерттеулер қазақ фразеологиясының бастапқы теориялық дінгектері деуге болады. I.Кеңесбаев мақалаларынан кейін жарық көрген басқа да зерттеулер – қазақ фразеологиясының теориялық және қолданбалы жақтарына өзіндік үлес қосқан еңбектер.

Бұл ретте фразеология саласының көш басында тұрған акад. I. Кеңесбаевтан бастап, күні бүгінге дейін фразеологиялық зерттеулерді жеке-жеке сөз етсек, онда хронологиялық тәртіп бойынша анықтама да түзуге болады. Ең бастысы өткен XX ғасырдың екінші жартысы қазақ фразеологиясының тақырыптық және лексика-семантикалық ерекшеліктерінің сипатталуымен құнды. Бұл қазақ фразеологизмінің корпусын қалыптастыруға негіз болған ізденіс нәтижелері деп бағалаймыз. Сондай-ақ бұл бағыт жалпы лингвистикалық зерттеулердің, оның ішінде фразеология да бар, лингвистикалық компаративизм деген ғылыми парадигмаға жатады. Оның басты принципі салыстыру арқылы тарихи зерттеу болды. Фразеологизмдерді таксономдық және класификациялық үлгіде деңгейлік модельдерін анықтады (Ә. Қайдар, Р. Жайсакова, С. Сәтенова, т.б.).

Өткен ғасырдың соңғы ширегінен бастап, жана лингвистикалық таным фразеологизмдерді зерттеудің құрылымдық жүйе парадигмасын қалыптастырыды. Мұндағы басты принцип тұтастық пен жүйелілікке негізделді. Тілдік құрылымдағы оппозиция – «тіл-сөйлеу», «парадигма-синтагматика», «синхрония-диахрония» әдіснамасы қазақ фразеологиясында жемісті ғылыми нәтижелерді берді. (Ә. Қайдар, М. Копыленко, Г. Смағұлова, С. Сәтенова, Р. Авакова, Қ. Қалыбаева, Б. Жұбатова, т.б.)

Өзіндік ерекшеліктері бар тілдік бірлік ретінде фразеологизмдердің тұлғалық және мағыналық сипаты лингвистикалық ғылыми зерттеулердің түрлі нысандарына тақырып болды. Бұл ретте, тілді адаммен, оның болмысымен бірге қарастыру антропоцентрлік зерттеулерге өзек болды. Жан-жақты дами келе, коммуникативтік-прагматикалық парадигмага ұласты. Мұның басты принципі номинация және референция теориялары мен сөйлеу ерекшеліктеріне негізделеді.

Кейінгі зерттеулер ішінде ұлт мәдениетіне қатысы әртүрлі ғылымдар түйісінде: тарих, этнология, психология, когнитология, әлеуметтік лингвистика, қолданбалы лингвистика, философия, аударматаңу, стилистика, прагмалистика және тіл мәдениетінде т.б. жан-жақты қарастырылып, жалпы қазақ фразеологиясының теориялық және практикалық қолданбалы жақтары терең сараланып келеді.

Сондықтан да қазақ тілінде фразеологизмдердің басқа да ғылым салаларымен тығыз байланыста ұлай жан-жақты қарастырылуы фразеологияның пән ретінде зерттеу аясының терендеуін көрсетеді, әрі тілдік талдаулармен нақтылануы жалпы фразеологияның зерттеу нысанының құрделенгенін және бүгінгі тілтаным тұрғысынан алғанда, бұған дейінгі қалыптасқан кейір ой-пікірлерді басқа қырынан, басқаша талдауды талап етеді.

Тіл білімінде фразеологияны зерттеу аспектісі лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика тұрғысынан жана қырлары талданып, фразеологияның қазіргі лингвистикалық парадигмалары таныла бастады. Бұл дискурсивтік-когнитивтік парадигма сипатынан анғарылады. Жоғарыдағы коммуникативтік-прагматикалық және дискурсивтік-когнитивтік парадигмалар қазақ фразеологиясында соңғы он жылдықта аса қарқынмен дамып келеді. Оған ғылыми ізденіс нәтижелерінде екі ғылыми парадигмалардың тоғысында көптеген қорғалған диссертацияларды атауға болады. (М. Құштаева, А. Әмірбекова, А. Смаилов, т.б.)

Бұл қысқа шолулар өткен ғасырдың екінші жартысынан бүгінге дейін қазақ фразеологиясының жеке ғылыми пән болып қалыптасуына қазақ тіл білімінде біраз арнаулы зерттеу еңбектері жазылғандығының дәлелі. Осыларды сараптай келе, қазақ фразеологиясының зерттелу тарихы мен бағыттарын мынадай деп бөлуге болады.

- Қазақ фразеологиясының жеке лингвистикалық пән ретінде қалыптасуы.

- Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің мағыналық-тақырыптық топтары мен грамматикалық, стильтік ерекшеліктерінің арнайы қарастырылуы.
- Тұрақты тіркестердің лингвомәдени бірліктер ретінде фразеологизмдердің прагматикалық аспекттілерінің ғылымдар түйісіндегі жаңа ғылыми бағытта зерттелуі.
- Фразеологиядағы әлем суретінің антропоцентрлік ерекшеліктері,
- Фразеологизмдердің концепт бөліктерін құрайтын мәртебесі бойынша, когнитивтік фразеологияның ғылыми аренасы шығуы.

Когнитивтік лингвистикада фразеологизмдер туралы бинарлық түсінік қалыптасқан. Концептілерді талдағанда бір жағынан фразеологимдердің туынды номинациялар арқылы концептіні вербалдайтын синтаксистік структуралар мен мақал-мәтелдерге, афоризмдерге фразеологиялық тұлғаларға концепт белгін құрайтын мәртебе беріледі. Себебі концепт түрлерінің вербалдануында фразеологизмдердің концептуалдық жеткіліксіздігі емес, қайта фразеологизмдердің өте жиі қолданылуы назар аудартады. Фразеологизмдердің концептуалдық тәуелсіздігі концептілерді фразеологиялық концептілер деп атауга, қарастыруға толық мүмкіндік береді. Мәселен, көркем шығармаларды талдағанда олардағы тұрақты тіркестер тек мәтінге көркемдік құрал ретінде қызмет етпейді, олар концептілердің лингвистикалық объективтену процесінде шешуші рөл атқарады.

Фразеологиялық концептіні фразеологизмдер мағынасының түйіні мен өзегі жасайды. Мұнда «мәдени-ментальдық-тілдік» (Ю. С. Степанов) бірліктердің рөлі ерекше. Жалпы кез келген фразеологиялық концептінің жұмысалуында мәтіндердің орны бөлек. Концептілердің жетілуіне, толығуына ең басты – мәтіндегі тұрақты құрылымдар (прецедент) әсер етеді. Олар: фразеологизмдер, афоризмдер, мақалдар мен мәтелдер т.б.

Когнитивтік фразеологияға «концепт» терминін қолдануда басқа да көзқарастардың бар екендейтін айта кетейік. Мәселен, Ю. С. Степановтың «Константы. Словарь русской культуры» [1997] енбегінде базалық концептілердің «жеке қолданыстарда» болатындығы, ал фразеологиялық концептілердің басты параметрлері ретінде олардың тарихи және темпоралдық сипаттарын, сондай-ақ олардың этномәдениеттегі көрінісін атап, фразеологиялық концепт аясын көңейте түседі. Соның нәтижесінде когнитивтік фразеологияда концептілердің белгісі оның мәдени маркерлігінде деген пікірді терендеткен. Фразеологиялық концептінің маңызды мәдени компонентін құрайтындар деп: *тұрақты тіркестер, мифологемалар, ритуалдар, рухани-мәдени мағынаны жинақтаған символдық мәні бар тіркестерді* айтады.

Н. Ф. Алефиренко дәл осы пікірдің мазмұн жағынан А. Вежбицкаяның еңбектерінде терендей түсетініне назар аударады. Автор барлық түсінік субъективті, антропоцентрлі және этноцентрлі болғандықтан, «әлемді дәл сол қалпында» табиғи тілмен суреттей алмайды. Сондықтан А. Вежбицкаяның идеясын когнитивтік фразеологияда қолдану қажет. Фразеологиялық концептілер – этнографиялық ерекше феномен. Сыртқы әлемнің *екінші концептуалдануы* тілде фразеологизмдер арқылы негізі қаланып қойылады», – дейді [Вежбицкая, 1996: 76-394].

Қазіргі тіл біліміндегі когнитивтік бағыттың басты мәсесесі – біріншіден, санада тілге дейінгі бейнеленген дүниелердің ішкі мәнін түсіндірудің әдіс-тәсілдерін жете менгеру;

Екіншіден, логикалық-позитивтік және эстетикалық таным-білімнің реттелген, жүйеленген, өңдеуден өткен ақпараттарын тіл арқылы іздең айқындау.

Осыған орай тіл арқылы көрініс тапқан санадағы дүниелер бейнесін анықтау, яғни тілді когнитивтік тұрғыдан зерттеу әлемдік тіл білімінде үлкен бағытқа айналды. Бұл ретте Е. С. Кубрякова: «Прежде всего, когнитивная лингвистика связана с изучением когнитивной системы человека. Основная задача когнитивной системы человека – в обработке и переработке информации, а так же ее хранении и видоизменении», – деген құнды пікір айтады [1991].

Демек когнитивтік жүйе – инвидуальді өмірлік тәжірибе, яғни адамның танымдық тәжірибесін бейнелейтін оның білімі мен ой-пікірлерінің жүйесі. Тіл адамдардың іс-әрекетінен тыыс дамымайды, адамды тіл арқылы тану, білу, зерделеу оның этноментальдық өмірінен толық ақпарат береді.

Тілдік ұжым мүшелерінің таным-білімі өркениет пен мәдениеттің әртүрлі кезеңдерінен өткен сағын ақықат дүниені тек логикалық-позитивтік қана емес, этикалық-моральдық, ментальдық тұрғыдан да таныста алады. Әлем бейнесін тіл арқылы бейнелеуде концепт ретінде танылған ұғыммен мағыналық байланыста тұратын фразеологизмдердің маңызы ерекше.

Фразеологиялық мағына мен концептінің арақатынасы туралы Н. Ф. Алефиренко: «фразеологиялық мағына жасауға қатысатындар: когнитивтік негіз ретінде қызмет ететін заттар мен құбылыстар, шындық өмір оқиғалары, жалпы адамзаттық қабылдау үлгісімен «қарабайыр семантика» арқылы қалыптасқан «әмбебап-концептілер» және әлемдік әлеуметтік-психологияны бейнелейтін түрлі ұлт тілдеріне тән – «ерекше-концептілер» дейді. Автор фразеологиялық тұлғаларға когнитивтік негіз болатын паремиялар мен афоризмдерді де қосады. [2008: 132-133]. Бұл арада жалпы адамдарға тән ортақ қабылдау «әмбебап-концептілерді», ал жеке ұлтқа тән қабылдау үлгісі «ерекше-концептілерді» құрайтынын айтып отыр.

Фразеологизмдерде адамдардың күн көру, мәдени өмір салты ғана емес, халықтың тұластай ұлттық ерекшеліктерінің көрінетіндігі ешбір күмән тудырмайды. Сондықтан да фразеологиялық концептілердегі мұндай айырықша сипаттарға зерттеушілер «әлемнің фразеологиялық суреті» немесе «фразеологиядағы әлем суреті» дейтін терминдік тіркесті қолданады.

Сонымен фразеологиялық концептілер өз кезегінде әлем бейнесін ерекше сипатты, суретті етіп танытуда әрі иерархиялық, әрі дефинициялық қызмет атқарады. Мысалы, «байлық» концептісінің фразеологиялық суреті: *мал біту, кейлекі көк, тамағы тоқ, ішкені алдында, іштегені артында* деген тіркестерден басталып, әрі қарай «байлыққа» қатысты молшылық: *ит басына іркіт төгілу, шаш етектен олжаса бату; атағы шығу: ауылды аузына қарату*; т.б. дефинициялық концепт өрістер бойынша тарамдала береді.

Тіл білімінде фразеология мен когнитивистика фразеологизмдердің мағынасына қатысты бір-бірімен байланысты сөз етілетін бағыттар. Тұрақты тіркестердің мағыналық ерекшеліктері коммуниканттардың тілдік санасында түрлі мағыналық ренктермен сақталуын және прагматикалық-дискурстық үйлесімін зерттеу фразеологияның теориялық әдіснамалық негізінің терендеуін қажет етеді. Бұл өз кезегінде тіл біліміндегі когнитивтік зерттеулерге иек артады. Когнитивік лингвистканың гуманитарлық ғылымдар тоғысындағы ізденіс жетістіктерін тілшілер бірден құптаған.

А. Киклевич: «Заслуга когнитивной лингвистики заключается в том, что она – восстав против сформировавшей в XX в. традиции имманентного структурного языкоznания – выдвинула на первый план «человеческий фактор», в частности отражаемые в естественных языках структуры и способы познания» деп атап көрсетеді [2007: 70].

Когнитивтік лингвистиканың базалық ұғымдары «концепт», «фрейм», «гештальт», «схема», «сценарий» т.б. о баста антропологиялық білім парадигмаларының түрлі когнитивтік ғылым салаларынан алынған.

Қазақ тіл білімінде когнитивтік лингвистикаға қатысты зерттеулер қазақ ғалымдарының түрлі ғылыми еңбектерінен көрінеді. Атап айтқанда, тілдік таңбаның мағыналық, мазмұндық мәні арқылы дүниені тану жағын қарастыру, адамзаттың этноментальді дүниесінің тіл арқылы берілуі, эмоция, гештальт-құрылым түріндегі концептілердің көрінісі, сөз әрекетіндегі когнитивтік мөдөльдердің типологиясы, прозадағы контраст концептілердің тілдік көрінісі, концептілердің ұлттық-мәдени компоненттері, байырғы ұлттық танымның көркем прозадағы тілдік бейнеленуі, кейіпкер тілінің когнитивтік мәні мен тілдік тұлға мәселесі, концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі, жеке лексемалар арқылы концепт мазмұнның берілуі және т.б. ізденістер қазақ тіл білімінде когнитивтік лингвистиканың пән ретінде қалыптасқандығының айғағы. Сондай-ақ қазақ лингвистерінің когнитивтік аспектідегі зерттеу жұмыстарының нәтижесі қазақ тіліндегі «байлық-кедейлік, «өмір-өлім», «журек», «жан», «өзім-өзге», «үй», «парыз», «әйел», «тары» т.б. концептілердің тілдік бейнелері сараланды. Когнитологияның қазақ тіл біліміндегі қарқынды дамуы «элитарлық лингвистикалық пән» (Мокиенко) фразеологияға да жемісті нәтижелер алып келді. Фразеологизмдердің қойнауларында жатқан экстралингвистикалық ақпараттарға деген қызығушылық бұрынғыдан да жан-жақты әрі терендей түсті.

Когнитивтік фразеология фразеологизмдердің семантикасын тілдік және тілдік емес ақпараттар арқылы дүниені қабылдау, сондай-ақ тіл иесінің ментальдық болмысының ерекшеліктерін терен, жан-жақты қарастыруға мүмкіндік береді.

Фразеологиялық мағынаның жасалуы мен қалыптасуын зерттеуде когнитивтік лингвистиканың мүмкіндіктері мол. Тіл мен танымның сабактастығы нәтижесінде концептерістегі білім құрылымы мен формасы және оның презентациялануы фразеологиялық зерттеудің жаңа парадигмаларына негіз болады.

Лингвистикада ерекше ғылыми бағыт ретінде когнитивтік фразеологияның қалыптасуы оның нысаны мен зерттеу пәніне байланысты. **Когнитивтік фразеологияның зерттеу нысанының проблемалары – когнитивтік семантика, дискурсология, психолингвистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттану т.б. құзырлы ғылымдар тоғысында айқындалады.**

Әйткені фразеологиялық тұлғаның семантикасы танымға байланысты десек, онда онымен (танныммен) жалғаса сөз етілуге тиісті мәселелер:

- фразеологиям прагматикасының дискурстық сипаты;
- санаға және сөйлеуде тұракталған тіркестің психолингвистикалық ерекшелігі;
- тұракты тіркестің этнос тіршілігі мен оның мәдени өміріне қатысы талданады.

Когнитивтік фразеологияның пәні – когнитивтік-дискурстық кеңістікте фразеологиялық тіркестердің таным мен мәденинет ықпалымен өзара әрекеттестігі.

Когнитивтік фразеологияның мақсаты – когнитивтік-қатысымдық жағдаяттарды сипаттайтын фразеологизмдердегі концепторлерді анықтау арқылы ментальдық модельдерді көрсету.

Фразеологиялық тіркесті айтылым дискурс проблемасымен тікелей байланысты. **Тек дискурс қана коммуниканттың тілдік танымының мәтіндермен ассоциативті мағыналық байланысын жан-жакты көрсете алды.**

Адам өзіндік тілдік болмысындағы концептінің тіркестің вариант, синоним қолданысы және оларды өз жеке түсінігі арқылы сыртқа шығара алды. Мысалы, уақытқа қатысты **жылдамдық** концептісін – қабақ қаққанша, қабақ қақпай, кірпік қаққанша, козді ашип жүргінеш, қас қағымда, қас пен көздің арасында тіркестерімен сипаттайтын.

Фразеологиялық тіркестер **когнитивтік-дискурсивтік талдау** әдісі, сипаттау және **компоненттік талдау** сияқты дәстүрлі семантикалық талдауға негізделеді. Мәселен, талданатын концепт алдымен оның семантикалық құрылымын талдау арқылы жүзеге асырылады. Концептіні толық таратса талдау үшін дискурстық түрлі шарттарға байланысты *фразеосемантикалық орыс*, *фразеосемантикалық топтар*, *фразеологиялық парадигматика* қоса қарастырылады.

Қазіргі білім парадигмалары гуманитарлық ғылымдардың зерттелу аясын когнитологияның принциптері бойынша жан-жакты, терен қарастыруға кеңінен мүмкіндік берді. Бұл ретте пән аралық кешенді зерттеу үлгілерімен фразеология саласына да жаңа проблемаларды, лингвомәдениеттаным, психолингвистика, прагматикалық, когнитивтік лингвистика тұрғысынан қарастыруды жолға қойды. Тіл – адамның күрделі таным әрекетінің нәтижесі болғандықтан, бұл бағыттардың барлығы антропоцентрлік зерттеу нысанына айналғандығының белгісі.

Когнитивистика – адамның тілдік ақпаратты алу, сақтау, қайта өндеу, пайдалану туралы ғылым.

Лингвистикалық пәндер арасында когнитологияның аса белсенді және жан-жакты дамуының арқасында, фразеологияда, әсіресе, **экстраполингвистикалық ақпараттарды** қарастыруға деңгейлік көйді.

Қазіргі тіл біліміндегі жаңа категориялардың бірі – «әлем бейнесінің тілдегі ұғымы» және концептуалдық талдау». Бұл мәселе қысқа мерзімде зерттеліп бітеп сала емес, уақытты қажет етеді. Әйткені осы күнге дейін зерттеу нысаны болған фразеология мен лексикологияның дәстүрлі аспектілері когнитивтік талдау нәтижесінде филология саласы үшін жаңа ізденістер мен тың тұжырымдар жасауды міндеттейді.

Зерттеудің лексикографиялық сипаттау, тарихи-салыстырмалы, құрылымдық-семантикалық, стилистикалық т.б. лингвистикалық әдіс-тәсілдері негізінде жасалған теориялық жаңа тұжырымдар тілдік жағдаяттардың қазақстандық тілтаным кеңістігінде әлі жеткілісіздігін көрсетеді.

Ендігі мәселе **фразеологиялық концептілер туралы**.

Әрине, ғылымдағы әр жаңа қадам жаңа ғылыми терминологияны тым болмаса, бұрынғы атауларды қайта қарастыруды талап етеді. Бұл ретте орыс тіл білімінде когнитивизмнің айтарлықтай нәтижесі бар. Е. С. Кубрякова. «Когнитивтік терминдердің қысқаша сөздігі» (1996) бастап, Ю. С. Степанов, И. А. Стернин, Н. Ф. Алефиренко т.б. еңбектерін айтамыз.

Мәселен, философиялық анықтама байынша, «концепт» – жалпы ұғым, мағына. Ал «ұғым, мағына» – ойлау категориялары ретінде логикалық термин. Сондықтан да «концепт», «ұғым», «мағына» терминдерін бірде тұтас, бірде бөлек қарастырады. Алайда айырмалы белгілерін жоққа

шығармайды. Дүниені, шындықты адам санасының қабылдауы тек ұғымның айналасында қалып қоймайды.

«Концептінің жасалуына ұғым емес, заттық образдар (заттың бейнесі) негіз болады. Мысалы, *ағ жасалын тартып мінді* дегенге ат, мін =, *жасал* деген (субъект-предикат) ұғымдар емес, ақиқат өмірден алған сенсорлық-перцептивті образ негіз болып тұр» [Уәли, 2007: 44].

Мысалы, *Ана* сөзі ұғым бойынша – шеше. (*Ананың ақ сүтін ақтау*). Бұл адамдардың бәрі білестін ең негізгі басты сипаты. Бірақ бұл ұғыммен қатар *Ана* туралы басқа да түсініктер бар. Мәселен, *Anaga* қатысты тілімізде бағалауыштық, коннотативтік бірліктер, мақал-мәтелдер, фразеологиялық тіркестер, нақыл сөздер мен афоризмдер қалыптасқан («*Ананың көзі – балада, баланың көзі – далада*»; «*Анаңды Меккеге уш рет жаяу апарсан да ақ сүтін ақтай алмайсын*» «*Анасын көріп, қызын ал*»; *Ақ жаулық*; «*Ел анасы*»;) Демек, *Ана* ұғымын тереңдететін, нақтылай түсетін, жан-жақты сипаттайтын басқа қосымша мәнді, қажетті мәдени мағлұматтар арқылы ментальдық деректер жинақталған. Бұларды саралай келгенде, ұғымдық саты толыға береді де, концепт дәрежесіне көтеріледі.

Сондықтан кез келген ұғым, сөз концепт бола бермейді. Концепт болу үшін белгілі бір ұғымға қатысты ұлттың мәдени көрсеткіші болатын тілдік дерек – лексика-семантикалық тақырыптық топ, сондай-ақ ментальдық мінездемені қажет ететін және философиялық мазмұнды, логикалық бағдары бар ұғымдық білім көрсеткішіне негізделген құрделі құрылымды бірлік болу керек.

Концепт белгілі бір ұлт мәдениетіне тән болғандықтан, сол ұлт бейнесін көрсететін салт-дәстүрлер көрінісі, ұлтқа тән таным мен білім сияқты ерекшеліктеріне қарай жетілдіріліп отырады. Мысалы, **ана** концептіндегі мазмұндық ақпараттар арасындағы «Батыр ана» немесе «көкек ана» тіркестері осыған дәлел.

Концепт туралы айтылған ой-пікірлерді сараптап, тұжырымдай келе, концептінің ең басты өлшемдерін айта кету керек. Олар:

- **бейнелілік,**
- **ұғымдық,**
- **құндылық.**

Концептінің бейнелілігі – бұл заттар мен құбылыс, оқиға сипаттарын көру, есту, сипау, иіс, дәм арқылы тәжірибелік біліміміздің дара қасиеттерімен біздің жадымызда сақталуы. Бұлардың барлығы түрлі бейнелер, олардың түрлі қасиеттері арқылы танылады, ері фреймдік құрылымды жасауға негіз болады. Дүние суретін қалыптау үшін түрлі бейнелер қонцептілік құрылым түзеді. Ал бұлардың барлығы фразеологиялықтерде сипаттау арқылы жүзеге асырылады.

Мысалы, адамға қатысты:

- ер – ереккі кіндікті* (ұл, ер адам),
- ердің ері, егеудің сынығы* (тектінің үрпағы, жақсының көзі);
- әйел – бес биенің сабасындей* (толық, етжеңді әйел),
- жігіт – қызы мінезді жігіт* (момын, сынағы жігіт),
- қызы – қырық жеті* (дүниеге қызы бала келгенде астарлан, оған берілетін қалың малды түсталдан айтқан),

қыздың жиған жүгіндей (қыздың қолынан шыққандай ұқыпты, сәнді),
бала – ернінен емшек сүті кетпеген (буыны қатпазан әлі жасас),
 деген бейнелер арқылы санада қалыптасқан ұғымның өзіндік ерекшеліктерін фразеологиялық бейнеге ие болады. Мысалы:

- табиғат, кеңістік суреттеріндегі бейнелер:
- қырық құн шілде** (жаз аларының ең ыстық кезі),
- сақылдаған сары аяз** (қыстың ең қатты аязы),
- қыстың көзі қырауда** (қыс кезіндегі сұйқтық),
- жұлдызы жоғары** (біреуден мәртебесінің жоғары болуы),
- жұлдызы қарсы** (біреуді ұнаттау, қарсы келу),

сегіз қыыр шартарап (қазақтардың ұғымында дүниенің төрт құбыласы және табиғаттың төрт мезгілін айтқанға ұқсайды),

дүниенің төрт бұрышы (дүниенің төрт құбыласы оңтүстігі, солтүстігі, батысы мен шығысы);

– Заттық бейнелер:

тасбака жүріс (баяу, ақырын журу)

қара шаңырақ (қазақ мәдениетінде әке-шешесі отырған үйді қастерлеп, «қара шаңырақ» деп құрметпен атайды)

көзінің ағы мен қарасы (ең аяулы, ең жақын адамы; әдетте балага қатысты айтылады)

іштен шыққан шұбар жылан (туған баласын жамандыққа қимаганды айттылады)

қаны бір (туыс, бірге туған)

қара қазан, сары бала (отбасылық жағдай, тұрмыс-тіршілік, бала-шағалы)

кіндік кесіп, кір жуған жер (туған жер)

– Дәм:

су тату, сылдыр су, бал тату, дәмі тіл үйіру, дәмін алу; (тамақтың дәміне қатысты айтылады)

– Иіс және тактильді бейнелер:

іісі мұрынды жару (өткір іістің әсері)

қолма-қол (тез арада бір іістің бітуі),

қол алып, төс соғыстыру (1. уәделесу; 2. татуласу),

құлағының етін жеу (белгілі жаітты қайталап айта беру, мазасын алу),

іші үдай ашу (бір нәрсеге қатты өкіну),

жалаң аяқ жар кешу, қызыл аяқ қар кешу (қатты қиналу, қындық көру).

– Дағыстық бейнелер:

ботадай боздау (қоймай жылау)

қыран-топан құлу (у-шу, қатты құлу)

ақ түтек боран (қарды ұшырып, қатты соққан боран)

шыбынның ұшқаны естіліп тұру (тыныштық сәті)

дауыс көтеру (қатты сойлеу, зеку магынасында)

– Көрү бейнелері:

екі бетінен қаны тамған (денсаулығының жақсы екендігі екі бетінен көрініп туралды)

ине шашшар жер жоқ (адам өте көп немесе тар жер)

аузы-мұрнынан шығу (көп, молиылық)

Әлем, дүние суреттерін модельдеуде бұл бейнелер әртүрлі концептілік құрылымдарға салынады. Жоғарыдағы мысалдар дүние бейнелерінің ұғымдарын көркем таныммен фразеологиялық тіркестер арқылы сипаттау өте суретті, прагматикалық жоғары деңгейді байқатады.

Концептінің ұғымдық жағы – бұл концептінің сипаты, құрылымдық белгілері, дефинициялары, бір-бірімен алшақ өмір сүрмейтін басқа концептлермен салыстырмалы ерекшеліктері және ең бағытысы, адамдар іс-әрекетінің жүйелі түрде тілде белгіленуі.

Концептінің құндылық жағы – концепт ретінде тануға, қарастыруға, талдауға тұрарлық әрі жекенің, әрі ұжымның жасаған үлттүк ерекшелігі.

Концепт тіл-тілдегі сөз астарын және сөз байлығын мейілінше жан-жақты талдауға мүмкіндік береді. Концептуалдық талдау нысаны – ментальдық кеңістіктегі мәдени мазмұндағы базалық концептілер.

Концепт – адамдардың білімі мен тәжірибесін қамтитын таным және ақпараттық құрылымдағы ментальдық қордың бірліктерін білдіретін термин. Бұл – адам психикасында әлем суретінің көрінісі жағыда тұракталып, жеке тұлғаның өз мүмкіндігі бойынша ақпараттың берілуі мен сақталуы және тілдегі ментальдық лексикон арқылы концептуалдық жүйесі өндөліп толығып отыратын икемді нәрсе. Сондықтан да тіпті жалпы адамзаттық, әмбебап концептілердің әртүрлі тілде вербалдануында лингвокреативтік, прагматикалық және лингвомәдени факторларға байланысты өзгешеліктері болады. Бұл туыстас тілдердің өзінде де байқалады. Мысалы: қолы қысқа – қазақ тілінде жоқ-жітік адамға қатысты айтылса, татар тілінде кұлы қысқа – біреуге жамандық жасай алмайтын адам туралы.

Фразеологизмдердегі концептілік құрылымдар

Когнитивтік семантикада қолданылатын «концепт», «фрейм», «гештальт» ұғымдарының бір-бірінен айырмашылықтары бар ма деген сұрақтың туындауы орынды. Жекелеген айырмашылықтары бола тұра, бұлардың бәрі түптеп келгенде, ментальдық табигаты бар есте сақталған ақпараттарды жан-жағынан сипаттайды.

Концепт кең ұғымда: санадағы ментальды бірліктер мен психикалық ресурстар қызметі арқылы индивидтің тәжірибесі мен білімін танытатын ақпараттық құрылым [КСКТ, 1997:90].

Психологияда ментальдық репрезентацияны белгілейтін – **гештальт**, ал когнитологияда қайталанатын типтік жағдаяттар, дағдылы құбылыс, есеп туралы ұғым – **фрейм** болса, мәдениеттану мен лингвомәдениеттануда бірінші орынға мәдениеттің маңызды жақтары, оның құндылығы туралы ұғым – **концепт** болады.

Мәселен, *гештальт* бейненің жеке-жеке белгілерінсіз тұтас сақталғандығымен ерекшеленеді. Фразеологиялық талдауда ұйытқы сөз **жылқы** болса, оны *екі құлақ + жасал + төрт аяқ + қыл құйрық + шабан* немесе *жүйрік* деп бірден айтпаймыз. Демек тұрақты тіркестерді бастанқыда когнитивтік тұрғыдан қарастырғанда гештальт фразеологизмдердің когнитивтік-семантикалық негізін қалайды деуге болады.

Когнитивтік-прагматикалық дискурста:

– **жылқы мінезді адам**: 1. *әр нарасеге төзімді, шыдамды; 2. айналасындағыларды менсінбей, жылқы сияқты осқырынып кететін адамның мінезі*.

Бұл тіркестің жасалуы мен тұрақтылыққа жетуінде ұзақ уақыттың бедері бар. Мұны тек жылқы малының барлық қадір-қасиеті мен бүкіл мінезін әбден біліп, жадында сақтаған индивидтің өмір тәжірибесі мен жинаған білімі арқылы адам мінезін түсіндіруде жанама сипаттау жүзеге асырылып отыр. Адам өмірін метафоралық тор деп түсінсек, торды тарқатуда мұндай гештальттар маңызды бағыт береді.

Қуанған, сүйсінген шакта айтылатын:

әделі ұл тапқандай қуану, бөркін аспанга ату, өлгені тіріліп, өшікені жсану, көзі шырадай жсану;

бір сәттік көрініс, жағдаятты сипаттайтын: *төбеден түскендей, уш үйіктаса ойында жоқ, сап етеп тусу;*

құнделікті өмір, тіршілік тұжырымдары: *базы жсану, ел аузына іліну, қазанның құлагын ұстау*, т.б. тіркестердің когнитивтік семантикасы тек дискурста танылады.

Фразеологиялық гештальттар ойлау мен сөйлеу жағдаяттарындағы іс-эрекеттерді қайталанатын стереотиптік тұрғыда көрсетеді. Соған орай гештальт әрбір этномәдени қауымдастықтың тілдік танымының бейнелік-ономасиологиялық бөлігінен тұрады. Фразеологиялық гештальттың түзілуі – процесс, себебі денотат көрінісін сипаттауға сәттік тәжірибе мен білім жеткіліксіз. Ол үшін тұжырымдалған ой қорытындысы керек. Оған кейде бір ұрпақ ғұмыры жеткіліксіз, аздық етеді. Сондықтан фразеологиялық гештальт астарында маңызды лингвокогнитивтік қағидалар бар.

Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде **жілік** сөзі ұйытқы болған «**жілігі татымады**» – жасық, арық ет; «**жілігі шағылды**» – беті қайтты, жалықты; «**жілік майы таусылды (жұқарды)**» – жүдеді, болдырды деген үш тіркес тіркелген. Ал кейінгі кезде тұрақталған «**жіліктің майлы басын ұстау**» – бір нарасеге қолы жету, қызметі осу мағынасындағы фразеологизм енбеген. Жалпы аталған тіркес мазмұны қазақ мәдениетінде соңғы кезде қатты белен алған мансап, қызмет ұғымдарын сипаттайды.

Мысалы, **жіліктің майлы басын ұстау** тіркесінің қазақ қоғамындағы астарлы мағынасын түсіну үшін адамдар арасындағы әлеуметтік сатыларды бағамдай алу керек. Ал оның алғашқы басқышы – ментальдық ұлгілерде. Қазақ дәстүріндегі дастархан мәзірі, ондағы реттелген стереотиптік нұсқаулар, (жіліктерді кімге қалай, қандай мақсатпен үлестіру) әрбір адамның ортада өз орнының болуы, оны біліп сияқты дағылар олардың бірте-бірте әлеуметтік ерекшеліктерін көрсетеді. Бұл арада **жіліктің майлы басын ұстау** бірінші дентотативтік жағдаяттың ассоциациясы бойынша қолында қызметі бар, пайдалы іс, жұмыстың басында отырган адамның сипатын көрсетеді. Қалыптасқан бұл ұлғі танымдық сипаттың тереңдеуіне қарай, гештальт аясына өтеді.

Стереотипке тән ерекшелік – тұрақтылығы. Мұндай тұрақтылық дүниенің маңызды ситуацияларының санада жиі қайталанып, дағдылы түсінікке айналуынан жүзеге асады. Стереотип – адамдардың қоршаған орта, өмір, дүние туралы қабылдаған, ой-таным-түсініктерінің қайталануынан тұрақталған іс-эрекеттер мен дағдылары.

Мысалы:

құда болу (қыз бер жігіттің әке-шешесінің өзара келісімі);
босага аттай (келіннің үйге келуі, келін түскенде айтылады);
түн үйкесін төрт бөлу (ананың баланы күтіп, бағуы);
ақ жсаулық (әйел, жұбай);
отая тігу (үйлену, үй болу);
тіл мен жасына сүйену (көп сөйлеу);
бесікке салу, қырқынан шыгару (дүниеге келген жас сәбиге қатысты істелетін ырымдар).

Схема – фразеологизмдердің мағыналық құрылымын ұлғаулауде қолданылатын тәсіл. (Когнитивтік психология мен жасанды интеллект туралы енбектерде осы схема сөзі «фрейм» орнына қолданылған). Әдете зат пен құбылыстың кеңістікте контуры, сұлбасы, (геометриялық пішіні) фигура болады. Когнитивтік санада сыртқы сингалдар мен ішкі сезімдер көмегі арқылы жинақталған ақпараттарды бір құрылымда танытуда схеманың өзіндік рөлі бар.

Мысалы, қазақ танымында «әйел» концептісінің схемалық құрылымда танылуын «сұлуплық» микроконцептісінен: *ай десе аузы, күн десе көзі бар* (асқан сұлу); *атқан таңдай* (ерекше сұлу); т.б.

Немесе фразеологиялық тіркес қолданысынан кейін көз алдында әлде бір сурет, сұлбаның келуі:

Қаққан қазықтай – адам немесе заттың кеңістікте орналасу сипаты, қозғалмай тұруы;

Күлін көкке ұшыру – бір нәрсені талқандау, жоқ қылу;

Құрыққа сырғық жасалғау – айтатын сөзіне өтірік қосып, өсіре сөйлеу;

Бір аяғы анда, бір аяғы мұнда – ете асығыс жүру.

Фразеологизмдердің жасалуына нақты, іс-эрекет, құбылыс, жағдаяттар негіз болып, еркін тіркестер ауыспалы мағынада қолданылғандықтан, схема елестету, бейнені көру сияқты сәтке ие болады.

Ойсурет – санада бейне, метафора, символ көмегімен танылатын концепт қалыптастыратын ең күрделі форма. Мәселен, метафора «білімнің моделі» ретінде түсіндіріледі. Метафорада концепт қалыптастыратын құрылымдық элементтердің бейнелену қызметі бар. Метафора арқылы адам тәжірибесіндегі ассоциативтік, стереотиптік, символдық таным айқындалады. Мысалы, «әйел» концептісінің құрылымдық элементі – Ана. Ұлттық танымда мәселен, «ана сүтін ақтау» деген тіркесте ананың балаға деген уміті мен ізгі тілегінен шықты, ана сенімін орындау деген ұғым жатыр. Сол сияқты, «Анаңды Меккеге үш рет жаяу апарсан да ақ сүтін ақтай алмайсың» деген тіркесте қазақ түсінігі бойынша баланың алдында аналық парыздың еш өтеусіз екендігін ұғындырады.

Метафоралар нәтижесі концептілік құрылымдардың модельдену көрінісін қалыптастырады. Бұл әрекет когнитивтік санадағы сенсорлық, перцептивтік қабылдаулар арқылы жинақталған ақпараттар негізінде жүзеге асады. Концептілік құрылымдарды модельдеу барысында санада салыстыру, категориялау сияқты логикалық операциялар жұмысы жүргізіледі. Мысалы, «Үжисмақ анаңың аяғының астында» деген діни фразеологизм бар. Бұл қолданыста үлкен ой жатыр. Анаңды қастерлесең төбене көтеріп сыйла, құрметте. Демек метафора – когнитивтік санадағы логикалық операциялардың динамикалық көрінісі, ой тудыру мәселе. Бұл жағынан алғанда, қазақ ұлтының аса бай көркемдік ой қуаты әйелдер бейнесі туралы не бір ғажап тілдік бірліктерді жасаған.

Мысалы:

Ата көрген оқ жонар, Ана көрген тон пішер; әке-шеше тәрбиесін бірдей көрген ұл мен қыз ата-анасынан бір тәлім алғып шығады демекші.

Ақылды әйел ішінде алтын бесікті үл жатыр; Ақылды әйел болашақ үрпак қамын ойлайды, текті баланы өмірге әкеледі. Кейбір қазақ отбасыларындағы ұлдар тек атақты, талантты адамдардан тұрады (Мысалы, Жұбановтар әулеті осыған мысал).

Қызы бар үйдің жесеңгесі сүйкімді; Бұрын жігіттер алдымен қыздың женгесімен танысып, оған түрлі сый-сияпат жасай жүріп, қызбен таныса алған (Осыған үқсас қазір «интернет-женгетай» деген тіркес қалыптастып келеді).

Үйді қырық ерекек толтыра алмайды, Бір әйел толтырады; Әйел отбасының берекесі. Егер үйде әйел болмаса, ерекек қанша ақылды болса да әйелдің орнын баса алмайды.

Күндестің күлі де күндең; Бұл «Бәйбіше-тоқал» тақырыбында жиі айтылған фразеологизм. Бұрын екі әйел алған еркектің әйелдерін жағымсыз мағынада күндең деп суреттеген. Күндең сөзінің мәні орыстың «соперница» сөзінің мағыналық реңкінен басқа, тек бәйбіше мен тоқал арасына қатысты қолданылады.

Мысалы, когнитивтік құрылымдағы этносимволикалық мәні айқын кодқа салынған тілдік таңба ретінде біздің тілдік санамызыда жан-жақты қатталған лексемалардың бірі – әйел. Өйткені концепт ретінде танылатын іргелі ұғым әйел лексемасымен байланысты қалыптасқан салт-дәстүрлерден, ырым-жоралғылардан, мақал-мәтелдерден, фразеологизмдерден, сан түрлі тілдік қолданыстардан мол дүниетанымдық ақпараттар жүйесін құралады.

Ұғым танылатын объектінің мәнді, мазмұнды қасиеттерінің жиынтығы болса, концепт ұлттық болмысқа негізделген ментальды білімнің жиынтығы деп түсіну керек.

Әйел макроконцептің мазмұн межесінде қарастырғанда, ұжымдық, тұлғалық санадағы барлық білімі ақпараттар шоғыры көрінеді. «Әйел» лексемасының мазмұн межесін толықтыратын микроконцептілерді «Қызы-келін» – қызы, бойжеткен, ару, қалыңдық, келін, келіншек, жеңге, қайын сіңі;

«Әйел-ана», – әйел (жұбай, зайып, жар, қосагы), қатын, ана, (ана, шеше), әжсе, кейуана, кемір;

«Бәйбіше-тоқал» – бәйбіше, тоқал, ханым, қайын ене, хания, бике, бибі, бикеш, күң, күңие, күндең, жесір т.б. барлығы 32 бірліктен тұратын үш іргелі тақырыпқа бөлуге болады. Өйткені көрсетілген атаулардан ұлттық мәдениеттің ерекшелігі, салт-дәстүрлері, әдеб-ғұрыптары, мәдени құндылықтары анғарылады. Сондай-ақ «Әйел» макроконцептің таныту үшін әйел лексемасын тұрпат межесінде алсақ, онда айналасына ұйымдастың тіл бірліктерін – лексикалық, фразеологиялық, мақал-мәтелдер жүйесін көреміз.

Мәселен, тек «Қызы-келін» тақырыбы маңына қызға қырық үйден тыю, қызы қылығымен, қызыым саған айтам, келінім сен тыңда т.б. тіркестер қазақ ғұрпында қызды болашақ өмірге дайындау, тәрбиелеу, ескерту сынды үлгілермен айтылады.

Халқымыз қыз баланы әрқашан ибальлыққа, иманжүзділікке, болмысы өзге нәзіктікке, сипайылыққа тәрбиелеуге аса жауапкершілікпен қараған. Сондықтан да қырық үйден тыю деп жиі қыдыртауды, белгісіз, мәнсіз ортамен көп араластырмауды көздеңен. Жоғарыда келтірілген әр тақырып аясындағы жеке лексемалардың фразеологизмдердегі көрінісі өте бай әрі жан-жақты. Тек «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде» жүзден астам тіркестер тіркелген.

Есік көрген – бұрын күйеуде болған әйел туралы. «Есік көргенді alma, бесік көргенді ал» мақалының қысқартылып, фразеологияланғаны. Бұл фразеологизм астарында халықтық салт-дәстүр бойынша жас жігітке беті ашылмаған қызға үйленгенінің жөн екендігін аңғартады.

Ал «Әйел-ана» тақырыбына қатысты шоғырланған фразеологиялық тіркестер мазмұны қазақ мәдениетінде тіпті заннамалық кодекске лайық. Олай болуы занылық та. Себебі бұл тіркестерде «Ана» бейнесі тек моральдық білктен көрінеді.

Әйел атауының когнитивтік құрылымының ішкі мәнінде ерекше көрініс беретін ақпараттар ретінде белгілі бір айтылмақшы ойды тұп-тұра тікелей емес, образдар арқылы бейнелеп, астарлап тілдегі табу, эвфемизм, дисфемизм, ирония, перифраза сияқты этнотанымдық символдар тәсілдерін кеңінен қолдана отырып, ассоциациялық фондық образы үйлес парадигмалық қатынас құруға болады. Бұл, әсіресе, әр ұлттың этноментальдық таным жүйесінен ерекше көрініс береді. Қазақ дүниетанымында әйелдердің еркектерден бір саты төмен тұратындығы дүниенің тілдік бейнесіндегі гендерлік ұғымдармен байланысты тіркестермен айқындала түседі: *нашар кісі, тесік моншақ, шүйкебас, томен етек* т.б. Осы атаулардың ішкі семантикалық, стильдік экспрессивтілік мәнінің өзі ұлттың мәдени болмысы мен ойлау жүйесінен, қоршаған дүниені қабылдаудағы өзіндік ментальдық танымынан қажетті ақпарат беретіні анық.

Тілдік құрылымдармен таңбаланған бұл дәстүрлер мен жоралғылардың этнотанымдық табиғатында қыз балалар мен жас келіндерді, әйелдерді түрлі теріс мінездерден, қылыштардан сақтандыру мақсатында қолданылатын табу сөздер мен ұғым түсініктер негізінде қалыптасқан ырымдар баршылық.

Мысалы: қыз балаға кәрі жілікті үстаратпау (болашақ күйеу көрі болады);

ер адамның жолын кеспеу (жігіттің жолы болмайды);

әйел адамға пышақ қайраттау (күйеуінің сағы сынады);

келін ата-анасының атын атамауы (сыпайылық, әдептілік); т.б. сияқты ырым, тыйымдардың мазмұнынан ұлт мәдениетінің бейнелі образдары мен құрылымдағы фреймдік үлгілерін жете аңғаруға болады. Тілімізде әйел атауының концептуалдық өрісіне енетін қыз атауымен байланысты қызыбөрі, қызынайнақ, қызы айттыру, қызы алты қашу, қызы кәде, қызы ұзату, қызы жасасауы, қызы құу т.б. ұлттық салт дәстүр мен ғұрып нышандарын бейнелейтін этнографизмдер мен мақал-мәтелдер, фразеологизмдер орасан көп.

Әйел бейнесін сипаттайтын фразеологизмдерде ұлттық болмыс пен дүниетанымдық ерекшелік бар. Фразеологиядағы әйелдер бейнесіндегі концептілік құрылымдардың көрінісі – ұлттың ментальдық көрсеткіші. Мәселен, ерекше этносимволдық мәні бар төмендегі тіркес мазмұнынан қазақ халқының ұлттық таным көкжигінен қажетті ақпарат алуымызға болады. «*Әйелдің жақсысы – ақылшың*. Қазақ салтында әйелдің сан алуан абзal қасиеттерінің біріне оның еріне кенес беріп, ақылын айтып отыруын жатқызды; қазақ сахараасында дүйім елді аузына қаратып, өзінің елден ерекше ақыл парасатымен құрметке бөлөнген аналар аз болмаған. Сондай ақыл парасаттың кені болған әйелдер әрқашан да еркектің басына қыын-қыстау күн түскенде жанынан табылып, оған ақыл айтып, күш, рух беріп отырган» [Қайдар, 2004].

Қазір моральға міндеттейтін болашақ жар, әйел, ана дейтін сөздерге қатысты бойжеткен қыздардың лингвистикалық интуицияларын өте керемет деп айтуда болмайды. Олардың бойында бұл ұғымдар туралы имплициттік білім көрінісі бәсендеп барады. Қазақта: «*Әйелі азған елдің болашағы жоқ*» деген қатаң ескерту бар.

Қазақ әйелінің ойлау қабілеті, зейін-зerde ерекшелігі, парасат-пайым деңгейінің, мінезінің, еңбеккорлық, төзімділік, махабbat, сұлулық т.б. фразеологизмдер суреттейтін тілдік көрінісі этностыйң ерекше этноцентрлік концептілерін қурайды. Болашақта «*Қазақ әйелі*» маクロконцептісінің қазіргі заманға сай «*кіскер әйел*» т.б. микроконцептілеріне, имиджіне, кәсіби-интеллектуалдық өрісіне дәйектелген динамикалық жүйесін қазіргі қазақ қоғамының рухани-әлеуметтік үрдісімен салыстыра қарастыруды қажет етеді.

Осылайша когнитивтік жүйе арқылы адам дүниені танып, өз көзқарасын бейнелі фразеологиялық жүйемен суреттей алады. Демек, *дүниенің алдебір тұрақты ұлттық моделін айқындау үшін, ұлттық омір элементтерінің өзара қарым-қатынасын, құрылышын білу тілді тұтынушылар үшін аса маңызды мәселе*.

В. фон Гумбольдт: «Язык народа есть его дух и дух народа есть его язык, и трудно представить себе что-либо более тождественное» [1984] деп көрсеткен тұжырымдамасы XXI ғасыр мәдениеті үшін де өзектілігін жоймаған ақиқат болып отыр.

Әдеби тілдің мәйегі саналатын тұрақты тіркестердің лингвопрагматикалық әлеуеті тілді тұтынушының сан түрлі дискурстық сипатынан көрінеді. Фразеологизмдерді сөйлеу мен жазуда дұрыс қолданатындардың тілдік танымында фреймдік үлгіде нақтылы ақпараттар жинақталады. Айтушының фразеологизмдердегі ақпараттың мағыналық бөліктегін жақсы білуі оның лингвомәдени мәртебесін анықтайды. Фразеологизмдерді пайдаланған кездегі айтушының лингвопрагматикалық әлеуеті қайда, қашан, кімге, неге байланысты, қандай коммуникативтік ниетпен ойын мәнерлі жеткізу маңызды нәрсе. Әйтпесе «бес биенің сабасындей» тіркесін ер адамдарға да қатысты етіп айта салуы мүмкін. Бұл тіркестің мағынасын білу үшін лингвомәдени түсінік қалыптасу керек.

Қазақ фразеологиясының дискурстық сипатының ерекшеліктері фразеологиялық неологиямен, деривациямен және фразеологизмдердің пайда болуында тілдік тұлғаның рөлімен байланысты. Өйткені бұлар үнемі динамикалық қалыпта көрінетін тілдік құбылыстар.

Ал қазіргі қазақ фразеологизмдерінің мәдени-қатысымдық дискурсы құрмеуі көп жайттарды аңғартады. Фразеологизмдер – «бейнелі формулалар». Оны түсіну мен «шешу» шағып тастайтын жаңғақ емес. Бұл арада тіл жұтандығы – тіл экологиясына барып тіреледі.

Концептілік ақпараттар тарихи фразеологизмдердің қойнауларынан алынады. Олай болса тарихи фразеологизмдер ұлт тарихына қатысты дерек көздері ретінде бағаланып, танымдық қасиетке ие болады. Этнос тарихына қатысты фразеологизм компоненттерінде де ақпараттар сақталған. Бұлардың бәрі – лингвоконцептология қарастыратын тілдік-құжатты мәліметтер деп саналады.

Когнитивтік фразеологияның фреймдік талдаулары лингвомәдени ақпараттардағы мағыналық бөліктегі түсіндіреді. Кез келген адамда тұрақты тіркестерді қолдану барысында лингвистикалық

интуиция көмекке келе бермейді. Оның себебі: фразеологизм мағынасынан мұлдем бейхабар болуы – тілдік танымда жағдаят ізінің, әсерінің сақталмаудынан. Құбылыс, зат, іс-әрекеттер туралы тәжірибелік білім қорының жеткіліксіздігі, әсіресе, сол тілде сөйлеушінің фразеологиялық қорының жұтаңдығын көрсетеді.

Қазак тіліндегі фразеологизмдерді когнитивтік-семантикалық талдаудың алгоритмін қалыптастыру күн тәртібіндегі мәселе екендігін айтқан жөн. Когнитивтік құрылымдардың маңызы туралы барлығы мақұлдаган ортақ түсінік әлі жүйеге түскен жоқ. Дегенмен де бұл мақалада когнитивтік-семантикалық талдаудың кейбір ұлгілерін көрсеттік. Бұл ретте фразеологизмдерді когнитивтік талдау әдістері қалыптасу кезеңінде деуге болады.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Алефиренко Н.Ф. Фразеология и когнитивистика в аспекте лингвистического постмодернизма. – Белгород, 2008. – 150 с.
- 2 Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М.: Русские словари, 1996.
- 3 Гумбольдт В. фон. Избранные труды. – М., 1984. – 323 с.
- 4 Кенесбаев И. Казак тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Фылым, 1977.
- 5 Киклевич А. Притяжение языка. – Т. 1: Семантика. Лингвистика текста. Коммуникативная лингвистика. – Olstyn, 2007. – 411 с.
- 6 Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1997.
- 7 Кубрякова Е.С. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. – М., 1991.
- 8 Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы, 2004. – 559 б.
- 9 Смагулова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Фылым, 1998. – 195 б.
- 10 Смагулова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі. – Алматы: «Сөздік-словарь», 2010. – 250 б.
- 11 Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования. – М.: Языки русской культуры, 1997.
- 12 Уәли Н. Казак сөз мәдениетінің теориялық негіздері: Филол. ғыл. докт. дисс. қолжазбасы. – 2007. – 336 б.
- 13 <http://psylib.org.ua/books/kunts01/index.htm>
- 14 <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000197/st099.shtml>

ADEBYET

- Alefirenko N.F. Frazeologya i kognitivistika v aspekte lyngvisticheskogo postmodernizma. Belgorod, 2008. 150 s.*
Bejbickaya A. Yazik. Kultura. Poznanie. M., Russkie slovari, 1996.
Gumboldt V.fon. Izbrannuie trudi. M., 1984. 323 s.
Kenesbaev I. Kazak titlinin frazeologyalik sozdigi. Almaty, Gilim. 1977.
Kiklevich A. Pritejeniya yazika. T.1: Semantika. Lyngvistika texsta. Kommunikativnaia lyngvistika. Olstyn, 2007. 411 s.
Kratki slovar' kognitivnih terminov. M., 1997.
Kubryakova E.S. Chelovecheski factor v yazike. Yazik I porojdenie rechi. M.,1991.
Kaidar A. Halik danaligi. Almaty, 2004. 559 b.
Smagulova G.N. Magynalas frazeologizmderdin ulttik-madeni aspektilleri. Almaty, Gilim, 1998. 195 b.
Smagulova G.N. Maginalas frazeologyznder sozdigi. Almaty, «Sozdik-Slovar'», 2010. 250 b.
Stepanov U.S. Konstantyi. Slovar' russkoi kulturyi: Opyit issledovania. Yazik russkoi kulturyi. 1997.
Uali N. Kazak soz madenietinin teoryalik negizderi. Fylol. gil. dok. diss. koljazbasi. 2007. 336 b.
[*http://psylib.org.ua/books/kunts01/index.htm*](http://psylib.org.ua/books/kunts01/index.htm)
[*http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000197/st099.shtml*](http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000197/st099.shtml)

Г. Смагулова

СОВРЕМЕННЫЕ НАУЧНЫЕ ПАРАДИГМЫ КАЗАХСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ

Научный объект современной фразеологии впечатляет множеством идей, новых задач и их оригинальных решений. В современном мире диалог различных культур выявляет специфические особенности каждой нации не только через описание языковых единиц, но и через конкретный человеческий фактор, познающий ее этнокультурные традиции. В данном направлении роль когнитивной фразеологии особенная.

В статье анализируются фразеологизмы в структуре современных лингвистических парадигм. Рассматриваются антропоцентристическая, когнитивно-прагматическая и сравнительно-когнитивная парадигмы современной фразеологии. Определяются когнитивные структуры во фразеологизмах и описываются этнокультурные ценности в языковых фактах.

G. Smagulova

MODERN SCIENTIFIC PARADIGMS OF THE KAZAKH PHRASEOLOGY

The scientific object of the modern phraseology impresses with set of ideas, new challenges and its original solutions. In the modern world the dialogue of different cultures reveals specific features of each nation, not only through definition of linguistic units, but also through specific human factor, determining its ethnic and cultural traditions. In this regard the role of cognitive phraseology is important. In the article the idioms in the structure of contemporary linguistic paradigms are analyzed. The anthropocentric, pragmatic cognitive and relatively cognitive paradigms of the modern phraseology are considered. The cognitive structures in phraseological units are determined the ethno-cultural values in the linguistic facts are described.